

ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΔΑΦΝΙΟΥ

Ἡ μονὴ Δαφνίου ἐγένετο, ὡς γνωστόν, πολυθρύλητος διὰ τὰ ψηφιδωτὰ αὐτῆς, ὧν ἡ μελέτη μόλις ἐπ' ἐσχάτων ἤρξατο γινομένη, ἀφ' οὗτοι αἱ ἐν τῇ μονῇ ἐπισκευαὶ κατέστησαν τοῦτο δυνατόν. Τὸ ἔργον ὁμῶς τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης τῶν ψηφιδωτῶν ἦτο δυσχερέστατον, ἀπαιτοῦν ὅλως εἰδικὰς γνώσεις προσιτὰς μόνον τοῖς ἐξ ἐπαγγέλματος τεχνοκρίταις. Ὁ πρῶτος δὲ καὶ μόνος ὅστις ἐπραγματεύθη τὰ κατὰ τὰ ψηφιδωτὰ ὑπὸ τεχνικὴν ἅμα καὶ ἱστορικὴν ἑποψὶν ὑπῆρξεν αὐτὸς οὗτος ὁ δημοσιεύσας τελευταῖον τὴν περὶ τῆς ὅλης μονῆς πολυτιμον μονογραφίαν κ. G. Millet. Οὗτος, ὡς καὶ ἐν προηγουμένη διατριβῇ εἵπομεν, τὸ πρῶτον ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι¹ καὶ βραδύτερον ἐν τοῖς Monuments Piot² δημοσιεύσας τέσσαρας ἐκ τῶν κάλλιστα σωζομένων συνθέσεων κατέδειξε καὶ τὸν ἰδιάζοντα χαρακτῆρα τῶν ψηφιδωτῶν Δαφνίου καὶ τὴν ὑπεροχὴν ἣν ταῦτα κέκτληται ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν. Ὡς εἰκὸς καὶ ἐν τῇ μονογραφίᾳ περὶ τῆς μονῆς Δαφνίου τοῦ κ. Millet, περὶ ἧς διετρίψαμεν εἰς προηγηθέντα τεύχη³, τὸ σπουδαιότατον τμήμα ἀναφέρεται εἰς τὰ ψηφιδωτὰ, ἀποτελεῖ δὲ τοῦτο τὰ δύο τρίτα περίπου τοῦ ὅλου βιβλίου. Ἐν αὐτῷ ὁ ἐπιφανὴς ἐρευνητὴς τῆς βυζαντινῆς τέχνης διεξέρχεται μετ' ἀπαραμίλλου ἐπιστημονικῆς ἀκριβοείας πάντα τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ διαιρῶν τὴν ὅλην μελέτην εἰς ὀκτὼ μεγάλα κεφάλαια μετὰ ἐπιλόγου, ἐν ᾧ συνοψίζονται τὰ πορίσματα τῶν ἐργασιῶν αὐτοῦ.

Τὸ πρῶτον τῶν κεφαλαίων τούτων περιέχει μελέτην περὶ τῶν ψηφιδωτῶν κοσμημάτων τοῦ ναοῦ ἅτινα περιβάλλουσι τὰς εἰκόνας, τὰς συνθέσεις καὶ τὰς ἀψίδας τῶν παραθύρων. Ἐν αὐτῷ ἐξετάζονται λεπτομερῶς οἱ συνδυασμοὶ τῶν χρωμάτων, τὰ ἀνθέμια τῶν κοσμημάτων, τὰ θέματα (motifs) ἅτινα ἐξέλεξεν ὁ μουσειωτὴς ἐν τῇ διακοσμήσει ταύτῃ, ἐν τέλει

¹ 1894, σ. 111-122, πίν. Ε' καὶ σ. 149-162, πίν. Θ'.

² Τόμ. II σ. 197-204, πίν. XXIV καὶ σελ. 204-214, πίν. XXV.

³ Ἀρμονίας τευχ. Σ' σελ. 377-395 καὶ Η' σελ. 504-518.

δὲ γίνεται σύγκρισις τῶν ψηφιδωτῶν κοσμημάτων Δαφνίου πρὸς ἀνάλογα κοσμήματα ἄλλων βυζαντιακῶν ναῶν.

Ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ μελετᾶται διὰ μακρῶν ὁ διαμερισμὸς καὶ ἡ διάταξις τῶν μεμονωμένων εἰκόνων καὶ τῶν συνθέσεων.

Τὸ τρίτον κεφάλαιον πραγματεύεται περὶ τῆς διόψεως τῶν εἰκόνων καὶ περὶ τοῦ περιβάλλοντος ταύτας χρυσοῦ πεδίου. Ἐν αὐτῷ ἐξετάζονται ἀκριβῶς ὁ χαρακτήρ τοῦ ἀναγλύφου ὃν παρουσιάζουσιν αἱ εἰκόνες, ἡ ἐν τοῖς ψηφιδωτοῖς χαρακτηριστικὴ σπάνις παρέργων μερῶν, ὁ χαρακτήρ τῶν εἰκονιζομένων τοπείων, τῶν οἰκοδομημάτων κ. τ. λ., ἡ ἀπεικόνισις τοῦ ἐδάφους ἐφ' οὗ βαίνουνσι τὰ πρόσωπα καὶ τέλος ἡ ἐν τῇ ἐκτελέσει παρατηρουμένη ἐπάνοδος εἰς τὴν πρώτην παράδοσιν τῆς ἀρχαίας τέχνης.

Ἐν τῷ τετάρτῳ κεφαλαίῳ μελετᾶται ἡ στάσις καὶ αἱ κινήσεις τῶν προσώπων καὶ δὴ οἱ διάφοροι τύποι στάσεων, ἡ παράστασις τῶν κατ' ἐνώπιον εἰκονιζομένων προσώπων καὶ αἱ κινήσεις αὐτῶν, ἰδίχ δὲ μελετᾶται ὁ τύπος τῆς καθημένης Θεοτόκου. Ὡσαύτως ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ μελετῶνται τὰ ἐν κατατομῇ εἰκονιζόμενα πρόσωπα καὶ αἱ κινήσεις αὐτῶν, τὰ ποικίλλοντα θέματα, τὰ εἰκονιζόμενα γυμνά πρόσωπα καὶ ἡ ἀναλογία ἐν τῇ ἀπεικονίσει αὐτῶν, ἐν τέλει δὲ τοῦ κεφαλαίου γίνεται λόγος περὶ τῆς παρατηρουμένης χάριτος ἐν τῇ στάσει τῶν εἰκόνων Δαφνίου.

Τὸ πέμπτον κεφάλαιον ἀναφερόμενον εἰς τὴν παράστασιν τοῦ ἐνδύματος διαιρεῖται εἰς δύο μέρη καὶ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ ἐξ αὐτῶν μελετᾶται ἡ περιβολὴ τῶν προσώπων, ἥτοι ἡ ἐλληνικὴ περιβολὴ ἣν φέρουσι τὰ πλείστα τῶν εἰκονιζομένων προσώπων καὶ ἡ ἐπίδρασις τῶν ῥωμαϊκῶν συρμῶν (modes) ἡ παρατηρουμένη ἐν τῇ περιβολῇ ταύτῃ· ὡσαύτως μελετᾶται ἰδίχ ἡ ἱερατικὴ περιβολὴ καὶ ἡ τῶν γυναικῶν καὶ οἱ διάφοροι τρόποι τῆς ὑποδήσεως, ἐν τέλει δὲ γίνεται συγκριτικὴ μελέτη τῶν περιβολῶν καὶ ἐξετάζονται τὰ ἐπ' αὐτῶν ἀπαντῶντα ποικίλματα. Ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ μέρει τοῦ κεφαλαίου τούτου ἐρευνᾶται τὸ σχεδίασμα τοῦ ἐνδύματος καὶ ὁ χαρακτήρ τῆς ἐκτελέσεως, γίνεται δὲ σύγκρισις ἐν τούτῳ μεταξὺ Δαφνίου καὶ Ῥαβέννης. Πρὸς τούτοις μελετᾶται ἡ ἀνάπτυξις τῆς τεχνοτροπίας καὶ ἡ ἐν Δαφνίῳ παρατηρουμένη πρωτοτυπία.

Ἐν τῷ ἕκτῳ κεφαλαίῳ ὑποδιαιρουμένῳ ὡσαύτως εἰς δύο μέρη μελετᾶται ἡ παράστασις τοῦ γυμνοῦ καὶ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ ἐρευνᾶται ὁ τρόπος τῆς ἐκτελέσεως τοῦ γυμνοῦ, ἡ ἀπλοποίησις τοῦ σχεδίασματος καὶ οἱ διάφοροι τύποι τοῦ γυμνοῦ, δηλαδή τὸ σῶμα, αἱ χεῖρες, οἱ πόδες καὶ ἡ φυσιογνωμία· ἐξετάζονται δ' ἰδίχ οἱ διάφοροι

φυσιογνωμικοί τύποι καὶ ἡ ἐν τούτῳ ἀνάπτυξις τῆς τεχνοτροπίας, ἡ ὑπεροχὴ ἐν τῇ παραστάσει τῶν φυσιογνωμιῶν τῶν ψηφιδωτῶν Δαφνίου καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου. Τὸ δὲ δεύτερον μέρος τοῦ κεφαλαίου τούτου περιέχει τυπολογικὴν μελέτην τῆς ἀπεικονίσεως τῶν διαφόρων προσώπων καὶ δὴ τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου, τοῦ Προδρόμου, τῶν ἀποστόλων, τῶν προφητῶν, τῶν ἐπισκόπων, τῶν διακόνων καὶ τῶν μαρτύρων, ἐν τέλει δὲ γίνεται λόγος περὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς τυπολογίας.

Τὸ ἑβδομον κεφάλαιον περιέχει μελέτην τῶν συνθέσεων. Ἐν αὐτῷ ἐξετάζονται διὰ μακρῶν ἡ γένεσις τῶν συνθέσεων ἐν τῇ βυζαντινῇ τέχνῃ, αἱ παραλλαγαὶ καὶ οἱ μετασχηματισμοὶ αὐτῶν κατὰ τὰς ΙΑ' καὶ ΙΒ' ἑκατονταετηρίδας, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν ταῖς συνθέσεσι προσώπων καὶ ἡ παράστασις τῶν συμπλεγμάτων, τὰ κύρια καὶ τὰ ἐπεισοδιακὰ θέματα. Πρὸς τούτοις δὲ μελετᾶται ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ ἡ στάσις καὶ αἱ κινήσεις τῶν προσώπων ἐν ταῖς συνθέσεσιν, ἡ σταθερότης τοῦ τόπου τῶν διαφόρων συνθέσεων καὶ ἡ σημασία αὐτῶν, ἡ παρεμβολὴ τῶν ἐπεισοδιακῶν θεμάτων, ἡ ἀναλογία τῶν ἀθροισμάτων τῶν συνθέσεων καὶ οἱ ἰδιάζοντες αὐτῶν τύποι. Ἐν τέλει δὲ γίνεται λόγος περὶ πρωτοτύπων συνθέσεων καὶ περὶ τῆς τεχνικῆς ἀξίας τῶν ψηφιδωτῶν.

Ἐν τῷ ὀγδόῳ κεφαλαίῳ διαιρουμένῳ εἰς δύο μέρη, ἐν μὲν τῷ πρώτῳ περιλαμβάνονται τ' ἀφορῶντα εἰς τὴν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν καὶ τὸν χρωματισμὸν καὶ δὴ ἐκτίθενται τὰ τῆς ἐκτελέσεως τῆς ψηφιδώσεως, τὰ τῆς ἐκλογῆς τοῦ χρωματισμοῦ ἐν τῇ ἀπεικονίσει τῆς ἐλληνικῆς περιβολῆς, τὰ τῆς ἀναπτύξεως τῶν χρωματισμῶν καὶ τὸ ζήτημα τῶν κατὰ παράδοσιν χρωματισμῶν. Πλὴν δὲ τούτων ἐξετάζονται καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῶν ἄλλων περιβολῶν, τοῦ γυμνοῦ, τῶν τοπίων καὶ τῶν οἰκοδομημάτων. Τὸ δὲ δεύτερον μέρος τοῦ κεφαλαίου τούτου περιέχει μελέτην περὶ τῆς αἰσθήσεως τοῦ ἀναγλύφου τῶν εἰκόνων καὶ τῆς ἁρμονίας αὐτῶν καὶ περὶ τῆς γενικῆς διαθέσεως τῶν χρωματισμῶν.

Ἐν δὲ τῷ ἐπιλόγῳ ἐκτίθενται τὰ συμπεράσματα ἐκ τῆς ὅλης μελέτης τῶν ψηφιδωτῶν περὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς χρονολογήσεως αὐτῶν. Ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τούτῳ γίνεται λόγος καὶ περὶ τῆς θέσεως ἣν κατέχουσι τὰ ψηφιδωτὰ Δαφνίου ἐν τῇ βυζαντινῇ τέχνῃ καὶ περὶ τῆς ὑπεροχῆς τῆς τεχνοτροπίας αὐτῶν.

Ἐκεῖνο δ' ὅπερ προσθέτει πολὺ εἰς τὰς λαμπράς μελέτας τοῦ κ. Millet εἶναι αἱ ἐν τῷ κειμένῳ εἰκόνες καὶ οἱ ἐν τέλει θαυμάσιοι πίνα-

κες. Διὰ τούτων ζωογονεῖται ἡ ὅλη μονογραφία καὶ καθίσταται αὐτό-
χρημα πολύτιμος πινακοθήκη διὰ τοὺς μελετῶντας τὴν βυζαντιακὴν
τέχνην καὶ ὑπὸ τὴν πρακτικωτέραν αὐτῆς μορφήν. Αἱ εἰκόνες καὶ οἱ
πίνακες ἐγένοντο ἐκ φωτογραφιῶν αὐτοῦ τοῦ κ. Millet. Ὅπως δὲ
δυσχερὲς ἦτο τὸ ἔργον τῆς φωτογραφήσεως ἐν χώρῳ φωτιζομένῳ ἀκα-
ταλλήλως, δύνανται νὰ κρίνωσιν οἱ περὶ τὰ τοιαῦτα εἰδήμονες.

Ἐκ τῆς θαυμασίας μελέτης τοῦ κ. Millet ἡμεῖς παραλαμβάνομεν
μόνον ὅ,τι δύναται νὰ δώσῃ γενικὴν τινα ιδέαν περὶ τῆς διατάξεως τῶν
εἰκόνων, τοῦ χρωματισμοῦ καὶ τῆς σημασίας αὐτῶν, ἀποφεύγοντες νὰ
εἰσελθῶμεν εἰς λεπτομερείας αἰτινες δὲν ἐνδιαφέρουσι τοὺς πολλούς.

Ὑπὸ τεχνικὴν ἔποψιν τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Δαφνίου διαφέρουσι κατὰ
τι ἐκείνων ἅτινα αἱ ἐπισκευαὶ τῶν βυζαντιακῶν ναῶν ἐν Ῥαβέννῃ, Βενε-
τίᾳ καὶ Πανόρμῳ τῆς Σικελίας παρέσχον ἀρρομὴν ὅπως μελετηθῶσιν ἐκ
τοῦ σύνεγγυς. Ἐν Δαφνίῳ ἐπὶ τῶν γυμνῶν τοίχων ἐπέθηκαν πρῶτον
ἐπίχρισμα ἐκ μίγματος ἀσβέστου καὶ μαρμαροκονίας ἐν δυσὶν ἐπαλλή-
λοις στρώμασιν, ὧν τὸ μὲν πρῶτον ἔχει παχυτέρους τοὺς κόκκους τοῦ
μίγματος, ὑποστηριζόμενον ἐνίοτε εἰς τὰς καμάρας δι' ἤλων ἐχόντων
πλατείας κεφαλὰς¹. τὸ στῶμα τοῦτο χρησιμεύει ὅπως μετριάξῃ τὰς
ἀνωμαλίας τοῦ γυμνοῦ τοίχου, ἐπ' αὐτοῦ δ' ἐγένοντο ὑπὸ τῶν κονια-
στῶν διὰ τῆς αἰχμῆς τοῦ ὑπαλείπτρου (μυστρίου) ἐντομαὶ πρὸς συγκρά-
τησιν τοῦ δευτέρου στρώματος. Ἐὐ δεύτερον τοῦτο στῶμα ἔχει ἐν αὐτῷ
ἀναμειγμένα πρὸς συνοχὴν μικρὰ τεμάχια ἄχυρου², φέρει δὲ ἐπὶ τῆς
ἐξωτερικῆς αὐτοῦ ἐπιφανείας ἐπίχρισμα λεπτότερον, ἐφ' οὗ ἐστερεώθησαν
τὰ ψηφιδωτὰ. Τὰ χρώματα ἅτινα εὗρηνται ἐπὶ τοῦ τελευταίου τούτου
ἐπιχρίσματος, μέλαν μὲν κάτωθεν τοῦ περιγράμματος τῶν εἰκονιζομένων
προσώπων, κίτρινον δὲ ἢ ἐρυθρὸν κάτωθεν τοῦ χρυσοῦ ἐδάφους (fond),
ἀντιστοιχοῦντα ἀκριβῶς πρὸς τὰς γραμμάς τῶν ἐνδυμάτων, τῶν προ-
σώπων, οὐδαμῶς εἶναι ἔχνη προσχεδιάσματος, γενομένου ἐκεῖ πρὸς
ὁδηγίαν τοῦ τοποθετοῦντος τὰς ψηφίδας τεχνίτου, ὡς ὑπέθεσάν τινες,
διότι ἐλλείπουσι ταῦτα ἐν τοῖς διαστήμασιν, ἀλλ' εἶναι ἀπλῶς ἀποτυ-

¹ Ὡς σημειοῖ ὁ κ. Millet, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ στερεώσαντος τὰ ψηφιδωτὰ
Βενετοῦ μουσειωτοῦ κ. Nono, ἡ ὀξείδωσις τῶν ἤλων τούτων ὑπῆρξε κυριωτάτη
αἰτία τῆς καταπτώσεως πολλῶν ψηφιδωτῶν.

² Πιθανώτατα τοῦτο ἐγένετο καὶ ὅπως καταστῇ τὸ μίγμα ἐλαφρότερον. Ἐν
Δαφνίῳ τὸ ἄχυρον εἶναι ἐκ στελεχῶν σταχύων σίτου.

πώματα αὐτῶν τῶν ψηφίδων. Δηλαδή, ὡς ὁ διαπρεπὴς μουσειωτὴς Νονο παρετήρησε, τὰ ψηφιδωτὰ δὲν συνετίθετο ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ τοίχου¹ ἀλλ' ἐν τοῖς ἐργαστηρίοις τῶν μουσειωτῶν, συγκολλώμενα ἐπὶ καναβωτῶν ὧν διέλυε τὰ χρώματα ἢ συγκολλητικὴ ὕλη ἀποτυπούμενα οὕτως ἐπὶ τῶν ψηφίδων καὶ μεταφερόμενα ἐπὶ τοῦ ἐπιγράμματος.

Αἱ ψηφίδες τετμημέναι διὰ σφύρας² ἔχουσιν ἐπιφανείας τετραγωνικὰς πέντε μέτροι ὅκτω χιλιοστῶν τοῦ μέτρου, χωριζόμεναι δι' ἀρμῶν δύο ἢ τριῶν χλμ., ἐν οἷς ἐτέθη ἡ συγκολλητικὴ ὕλη. Αἱ ψηφίδες ὧν ἐγένετο χρῆσις ἐν τῇ ἀπεικονίσει τῶν κεφαλῶν εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ μικρότεραι. Ἡ τοποθέτησις τῶν ψηφίδων ἐν τῷ ἑδάρει (fond) ἐγένετο καθ' ὀριζοντίους στίχους χωριζομένους ἀπὸ τοῦ περιγράμματος τῶν ἀντικειμένων διὰ δύο ἢ τριῶν γραμμῶν ὡσαύτως ὡς τὸ ἑδάρος ἐκ χρυσῶν ψηφίδων, αἵτινες ἀκολουθοῦσι τὸ σχῆμα τοῦ ἀντικειμένου. Μεταξὺ τοῦ περιγράμματος καὶ τῶν κυρίων γραμμῶν τὰ διαστήματα πληροῦνται ἀναλόγως τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ σχεδιαγραφήματος διὰ ψηφίδων διαφόρου μεγέθους ἐπίτηδες πρὸς τοῦτο τετμημένων.

Οἱ χρωματισμοὶ ὧν ἐγένετο χρῆσις εἶναι εὐάριθμοι· ὁ σμάλτος παρέχει τὸ πολὺ τρεῖς ἀποχρώσεις ἐρυθροῦ, πέντε ἢ ἑξ κυανοῦ, λειριόχρου, ραιοῦ καὶ ὀλίγας ἐπὶ πλεον πρασίνου. Οἱ ἀνοικτοὶ χρωματισμοὶ παράγονται διὰ ψηφίδων ἐκ μαρμάρου λευκοῦ πεντελησίου, γλαυκοραίου ὑμηττίου καὶ ἐκ χαλίκων χρώματος λευκοῦ θαμβοῦ, ρεδόχρου καὶ ραιοῦ. Ὡσαύτως γίνεται χρῆσις τοῦ μέλανος μαρμάρου τῆς Ἐλευσίνας καὶ τοῦ κιτρίνου πώρου. Ὡς αὐτὰ ταῦτα τὰ ὑλικά μαρτυροῦσι, τὰ ψηφιδωτὰ συνετέθησαν ἐπιτοπίως χρησιμοπονηθέντος τοῦ ὀρυκτοῦ πλούτου τῆς Ἀττικῆς.

Διὰ τῶν περιορισμένων τούτων μέσων καὶ διὰ τρόπου ἐργασίας κατ' ἀνάγκην λίαν ἀπλοῦ κατώρθωσεν ὁ μουσειωτὴς τοῦ Δαφνίου σύρων πλατείας γραμμάς καὶ ἐλαττῶν τοὺς χρωματισμοὺς διὰ διαδοχῆς ἀποχρώσεων διαφόρου ἐντάσεως νὰ δώσῃ εἰς τὰ ἀπεικονιζόμενα πρόσωπα ἐναργῆ ὄψιν ἀναγλύφου. Καίτοι ὁ μουσειωτὴς οὗτος ἦτο πρὸ παντὸς διακοσμη-

¹ Ὁ κ. Millet παρατηρεῖ ἐν ὑποσημειώσει ὅτι ἦτο ἀδύνατον ἐπὶ τοῦ ἐπιγράμματος ὄντος ἔτι μαλακοῦ, ὅπερ ἄλλως τε ἐξηραίνεται λίαν ταχέως, νὰ στερεωθῶσιν αἱ ψηφίδες ἐπὶ ἐπιφανείας ἐκτεταμένης.

² Αἱ ἐξ ὕλου ψηφίδες αἱ φέρονται τὸ χρυσοῦν στρώμα, ὧν ἐγένετο χρῆσις ἐν τῷ πεδίῳ τῶν εἰκόνων, ἐτμήθησαν δι' ἀδάμαντος.

τῆς καὶ ἡδύνατο ν' ἀρκεσθῇ ἐξαπλῶν ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ ἐδάφους τῶν τοίχων καὶ τῶν καμαρῶν σχήματα ἀπλῶς ἁρμονικά, ἐν τούτοις ἠθέλησε νὰ ἐπιτελέσῃ ἔργον ἀληθοῦς ζωγράφου καὶ ἐπὶ τοῦ φωτεινοῦ τούτου ἐδάφους ἀπεικόνισε σώματα μὲ κίνησιν καὶ μὲ ζωὴν. Ὅπως καταστήσῃ ἐναργῇ τὰ ἀντικείμενα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῶν πλαισίων, μετεχειρίσθη ἰσχυροὺς χρωματισμοὺς εἰς τὰς περιφερείας αὐτῶν, χωρὶς ὅμως νὰ διαγράψῃ αὐτοὺς πανταχοῦ καθ' ὅμοιον τρόπον· ἡ γραμμὴ μεταλλάσσει δύναμιν, μάλιστα δὲ καὶ ἀπόχρωσιν, πάντοτε συνδυαζομένη πρὸς τὸν χρωματισμὸν τοῦ ἀντικειμένου ὅπερ συνοδεύει, ἐλλείπει δὲ μόνον ἐκεῖ ὅπου περιβάλλουσι τὸ ἀντικείμενον τοῦτο ἰσχυροὶ χρωματισμοί.

Ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Δαφνίου τὸ κύριον στοιχεῖον ὅπερ ἀποτελεῖ τὸν χαρακτῆρα τῆς τεχνικῆς ἐκτελέσεως εἶναι ἡ παράστασις τοῦ ἐνδύματος. Ἐν τῇ ἐλληνικῇ περιβολῇ, ἥτις εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα ἐν τοῖς ψηφιδωτοῖς, συνηθέστερον ὁ μὲν χιτῶν εἶναι βαθυκύανος, τὸ δὲ ἱμάτιον λευκὸν μετὰ σκιῶν ἰοχρόων. Ἐνίοτε τὸ κυανοῦν χρῶμα τοῦ χιτῶνος εἶναι ἀνοικτόν, ἐνίοτε δὲ τὸ ἱμάτιον βαθυκίτρινον, ὡς ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ Πέτρου εἰς πάσας τὰς σκηνὰς εἰς ἃς οὗτος παρίσταται. Ἀλλαχοῦ πάλιν ὁ κυανοῦς χιτῶν συνδυάζεται πρὸς ἱμάτιον χρώματος πρασίνου ἢ ῥοδόχρου, ἰοχρους δὲ χιτῶν πρὸς ἱμάτιον πράσινον, ῥοδόχρουν ἢ κυανοῦν. Εἰς πάσας ταύτας τὰς περιπτώσεις ὁ μὲν χιτῶν εἶναι βαθύς χρωματισμοῦ, τὸ δὲ ἱμάτιον ἀνοικτοῦ. Εὐρηνται ὅμως καὶ χιτῶνες ἀνοικτοῦ χρωματισμοῦ, εἴτε ῥοδόχροι, ὅποτε τὸ ἱμάτιον εἶναι πράσινον φαιὸν ἢ κυανοῦν, εἴτε πράσινοι, ὅποτε τὸ ἱμάτιον εἶναι ῥοδόχρουν φαιὸν ἢ κυανοῦν, εἴτε φαιοὶ ἀνοικτοί, ὅποτε τὸ ἱμάτιον εἶναι ῥοδόχρουν ἢ κυανοῦν. Ἀλλὰ καὶ τότε αἱ ἀποχρώσεις αὐτῶν εἶναι βαθύτεραι τῶν ἱματίων μεθ' ὧν συνδυάζονται.

Τὸ ἀρχαϊκὸν ἔνδυμα τῶν ἀποστόλων, τῶν προφητῶν, τῶν ἀγγέλων εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ῥαβέννης, τῆς Κύπρου, τοῦ Σινᾶ, τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἀγίας Σοφίας καὶ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, εἶναι γενικῶς λευκὸν μετὰ σκιῶν ἐλαφρῶν, αἵτινες διαφέρουσιν ἐν τῷ χιτῶνι ἀπὸ τῶν σκιῶν τοῦ ἱματίου κατὰ τὸν χρωματισμὸν καὶ ὄχι κατὰ τὴν ἔντασιν. Εἰς τὸν Νιπτῆρα καὶ τὴν Ἀπιστίαν τοῦ Θωμᾶ ἐν Ὁσίῳ Λουκᾶ, ὡς καὶ εἰς τὰ Θαύματα καὶ τὰς σκηνὰς τοῦ Πάθους ἐν Ἀγίῳ Ἀπολλιναρίῳ τῷ Νέῳ τῆς Ῥαβέννης, μόνον τὸ χρυσοῦν ἔδαφος καὶ ἡ πορφύρα τοῦ Χριστοῦ ἀποτελοῦσιν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν λευκότητα τῶν ἀμυρίσεων τῶν ἄλλων προσώπων. Αἱ λευκαὶ αὗται περιβολαί, μιμήσεις ἀρχαίων προτύπων τῆς γλυπτικῆς, ἀναδεικνύονται κάλλιον ἐν κυανῷ πεδίῳ. Τὸ δὲ χρυσοῦν

πεδίων ἄτε συνδυαζόμενον ἐξίσου καλῶς πρὸς τοὺς βαθυχρόους ὅσον καὶ πρὸς τοὺς ἀνοικτοὺς χρωματισμούς, ἤρμοζε κάλλιον πρὸς συνδυασμοὺς ποικιλωτέρους. Οὗτος εἶναι ὁ λόγος δι' ὃν ἐν Δαφνίῳ τὸ ἐνδύμα ἀναδείκνυται φωτεινότερον, ἔχει δὲ ἐπὶ πλέον σκιάς ζωηροτέρας καὶ χρωματισμοὺς ποικιλωτέρους. Τὸν νέον τοῦτον χαρακτηῖρα προσέλαβεν ἡ ψηφιδωσις κατὰ τὰς ΙΑ' καὶ ΙΒ' ἑκατονταετηρίδας. Καὶ ἐν μὲν Κιέβῳ καὶ Torcello, ἐνθα ἀνευρίσκομεν τὴν ἀρχὴν τῆς τοιαύτης τροποποιήσεως τῶν χρωματισμῶν, αἱ ἀμφιέσεις εἶναι μὲν λευκαί, χρωματίζονται ὁμῶς διὰ σκιῶν μᾶλλον βαθυχρόων ἢ ἐν Ὀσίῳ Λουκᾷ. Βραχύτερον ἐν Grotta-Ferrata καὶ ἁγίῳ Μάρκῳ τῆς Βενετίας (εἰς τὰς εἰκόνας τῶν προφητῶν) ἐν ταῖς ζωγραῖς σκιαῖς τοῦ ἐνδύματος οἱ μουσειωταὶ ἀνέμιξαν γραμμάς τινὰς βαθυχρόους. Ἐν δὲ τοῖς ναοῖς τῆς Σικελίας καὶ ἐν ταῖς συνθέσεσιν τοῦ ἁγίου Μάρκου οἱ σκιεροὶ χρωματισμοὶ πολλαπλασιάζονται. Τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Δαφνίου κατέχουσιν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν χρωματισμὸν μέσην τινὰ θέσιν μεταξὺ τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Κιέβου καὶ τῆς Σικελίας.

Ἐν τοῖς ψηφιδωτοῖς τῶν ΙΑ' καὶ ΙΒ' ἑκατονταετηρίδων ἐν τοῖς ναοῖς μάλιστα τῆς Σικελίας οἱ χρωματισμοὶ τῶν ἱματίων εἶναι βαθύτεροι τῶν χρωματισμῶν τῶν χιτῶνων· τοῦτο δ' ἐπεκράτησε κατὰ παράδοσιν, διότι καὶ ἐν Ῥαβέννῃ παρατηρεῖται ἡ αὐτὴ ἀναλογία. Ἐξαίρεσιν δὲ μόνον ἀποτελοῦσιν ὁ ναὸς τοῦ Δαφνίου καὶ ὁ ἐν Κιέβῳ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἐνθα οἱ χιτῶνες εἶναι πολὺ μᾶλλον βαθύχροοι ἢ τὰ ἱμάτια. Ἐν Δαφνίῳ ἑξαίρεσιν τοῦ κανόνος τούτου παρουσιάζει ὁ χιτὼν τοῦ Χριστοῦ ἰόχρους ὢν μετὰ λειριοχρόων ἀποχρώσεων (Παντοκράτωρ τοῦ τρούλλου), ἢ ἔχων ἀναμειγμένας ἐν αὐτῷ ψηφίδας χρυσᾶς (ἐν τῇ Ἀναστάσει), ἢ κυανοῦς ἔχων ἐλαφρὰς ἀποχρώσεις χρυσοῦ (ἐν τῇ ἀπιστίᾳ τοῦ Θωμᾶ). Οὕτως ὁ χιτὼν τοῦ Χριστοῦ καθίσταται φωτεινότερος τοῦ ἱματίου αὐτοῦ. Ὡσαύτως ἑξαίρεσιν τοῦ κανόνος ἀποτελοῦσι καὶ οἱ κιτρινόφαιοι χιτῶνες τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ καὶ τοῦ Προδρόμου ὑπὸ ἱμάτιον ἢ μηλωτὴν βαθυπρασίνου χρώματος.

Αἱ παρυφαὶ εἰκονίζονται γενικῶς ἐν Δαφνίῳ δι' ἐρυθροῦ χρώματος, κατ' ἐξαίρεσιν δ' ἐπὶ τῶν ῥοδοχρόων χιτῶνων εἶναι αὐταὶ κυαναὶ ἢ πράσιναι μετὰ ἢ ἄνευ χρυσῶν ἀποχρώσεων, ἀναλόγως τοῦ χρωματισμοῦ τοῦ ἱματίου.

Ἡ γλαυρὸς κατὰ παράδοσιν ἀρχαιοτάτην, διατηρουμένην ἔτι κατὰ τὴν ΙΒ' ἑκατονταετηρίδα, εἶναι χρώματος βαθυκυάνου ἢ βαθυφαίου ἀντιτιθεμένου πρὸς τὰς ἐλαφρὰς ἀποχρώσεις τῶν πρασίνων ἢ ῥοδοχρόων χιτῶ-

νων.¹ Μόνον δὲ κατ' ἐξαιρέσιν εὔρηται καὶ χλαμύς ἀνοικτοῦ ὡς ὁ χιτῶν χρώματος.

Ἐν Δαφνίῳ εἰς τὰς ἀμφιέσεις τὰς ἐχούσας τύπον ἀσιατικὸν ὁ χιτῶν ἀποτελεῖ φωτεινὴν κηλῖδα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς βαθεῖς χρωματισμοὺς τῶν μανδυῶν. Τὸ φελώνιον ἐν τῇ ἱερατικῇ περιβολῇ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἀπαντῶν εἰς εἰκόνας ἄλλων νεῶν, εἶναι ἐν Δαφνίῳ λευκόν, ἐλαφρῶς χρωματιζόμενον, ἐξαιρέσει τῆς εἰκόνος Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ, ἐν ᾗ τὸ φελώνιον εἶναι βαθύφαιον. Τὸ ὁμοφόριον κατὰ παράδοσιν ἐν Δαφνίῳ εἶναι ἐν μὲν τῇ εἰκόνι τῆς Θεοτόκου κυανοῦν ὀλίγον βαθύτερον τοῦ χιτῶνος, ἐν δὲ τῇ εἰκόνι τῆς Εὐας (ἐν τῇ συνθέσει τῆς Ἀναστάσεως) καὶ τῆς Ἀγίας Ἄννης ἐρυθρόν.

Εἰς τὰς εἰκόνας νεανίδων (θεραπαινίδων κ. τ. λ.) οἱ χιτῶνες εἶναι ἀνοικτοῦ χρώματος, ροδόχροοι, πράσινοι ἢ λειριόχροοι, οἱ δ' ἐπενδύται αὐτῶν εἶναι εἴτε βαθύφαιοι εἴτε λειριόχροοι ἀνοικτοί.

Ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τοῦ γυμνοῦ παρουσίαζεν πολλὰ πλείονας δυσκολίας ἢ ἡ ἐκτέλεσις τοῦ ἐνδύματος. Δυσχερεστέρα ἦτο ἡ παράστασις τοῦ γυμνοῦ ἐν εἴδει ἀναγλύφου. Ἐν γένει ἐν Δαφνίῳ ὁ μουσειωτὴς σχεδιάζει τὴν σάρκα δι' ὑποχρώσεως πρασίνης μὲν εἰς τὰς φυσιογνωμίας κυανῆς δὲ εἰς τὰ σώματα, ἐνῶ τὰ ἐξέχοντα μέρη καθίστανται φωτεινὰ διὰ δύο ὑποχρώσεων ροδίνων διαφόρου ἐντάσεως, ὅπως δὲ καταστῶσι καταφανέστερα τὰ φωτιζόμενα μέρη τοῦ σώματος ἢ τῆς φυσιογνωμίας παρατίθεται ὑπόχρωσις λευκὴ θαμβή. Ἡ μετάβασις εἰς τὸ σκίῳως γίνεται διὰ μιᾶς ὑποχρώσεως φαιᾶς ἀνοικτῆς καὶ δύο πρασίνων διαφόρου ἐντάσεως. Ἐνίοτε γραμμὴ ψηφίδων χρώματος ἐναλλάξ ροδίνου καὶ πρασίνου, ἢ πρασίνου καὶ φαιῶ, σημειοῦσι τὴν μετάβασιν μεταξὺ δύο ὑποχρώσεων. Πρὸς παράστασιν τῶν ἰσχυρῶν σκιῶν εἰς τὴν περιφέρειαν καὶ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν μελῶν καὶ τῆς φυσιογνωμίας ὁ μουσειωτὴς τοῦ Δαφνίου μετεχειρίσθη ἢ μέλανα χρωματισμὸν ἢ ἐρυθρόν ἢ φαιοπράσινον. Καὶ ὁ μὲν μέλας φυσικῶς σημειοῖ τὴν βαθυτάτην σκιάν, ὁ δὲ ἐρυθρὸς σκιάν βαθυτέραν ἢ ὁ φαιοπράσινος.

Πρὸς παράστασιν τῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου τῶν νεκρῶν προσώπων ὁ μουσειωτὴς μετεχειρίσθη χρωματισμὸν φαιὸν ἢ ἰόχρουν, συνδυάζεται δὲ ἐνίοτε χρωματισμὸς φαιὸς σκιερὸς πρὸς ἰόχρουν ἀνοικτόν. Τὴν κόμην περιβάλλει ἢ γραμμὴ μέλαινα ἢ συννηθέστερον ἰόχρους βαθεῖα ἢ φαιά.

¹ Ἐνίοτε ἀπαντῶσι καὶ φαιοὶ χιτῶνες ὅπου αἱ χλαμύδες εἶναι βαθυκύανοι.

Τύποις Ἑστίας

Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ

(Ψηφιδωτὸν Δαφνίου)

Δι' ἀλλοιωσεως δὲ τῶν ἀποχρώσεων εἰκονίζονται αἱ κυμάνσεις τῆς κόμης. Πρὸς παράστασιν τῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου τῶν γερόντων γραμμαὶ λευκαὶ ἢ κυαναὶ ἀνοικτῆς ἀποχρώσεως ἐναλλάσσουσι πρὸς ἑτέρας γραμμάς κυανᾶς, ἰσχροῦς, ἐρυθροφαίους ἢ κιτρίνους.

Ἡ ἐκτέλεσις τῶν παρέργων μερῶν τῶν εἰκόνων παρουσιάζει τὰς αὐτὰς ἀναλογίας. Εἰς τοὺς φωτεινοὺς κύκλους τῶν κεφαλῶν (nimbi) γίνεται χρῆσις ἐρυθροῦ, κυανοῦ ἢ πρασίνου χρωματισμοῦ ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν τῆς ἁρμονίας. Εἰς τὰς πτέρυγας τῶν ἀγγέλων πλὴν τοῦ κατὰ παράδοσιν φαιοῦ χρωματισμοῦ, ἐγένετο χρῆσις καὶ ἀποχρώσεων χρυσοῦν πρασίνων καὶ ἰσχροῦν κατ' ἐναλλαγὴν, εἰς δὲ τὰ ἄκρα ῥοδοχροῦν ἢ κυανῶν.

Τὰ κινητὰ ἀντικείμενα, σταυροί, ἀνθεμωταὶ ῥάβδοι, ξίφη, θυμιατήρια, διαδήματα, βιβλία κ.τ.λ. σχεδιάζονται διὰ διαφόρων συνδυασμῶν χρυσοῦ, ἐρυθροῦ καὶ μέλανος χρωματισμοῦ. Τὰ δὲ τοπεῖα καὶ τὰ οἰκοδομήματα εἰς τὰ ψηφιδωτὰ σχεδιάζονται διὰ τῶν αὐτῶν ζωηρῶν ὡς τὸ γυμνὸν χρωματισμῶν, τιθέμενα εἰς ἁρμονικὴν ἀναλογίαν πρὸς τοὺς χρωματισμοὺς τοῦ ἐνδύματος.

Αἱ εἰκόνες εὗρηνται διανεμημέναι ἐν ταῖς τρισὶ ζώναις, εἰς ἃς χωρίζουσι τὸ ὕψος τῶν τοίχων καὶ τοῦ τρούλλου αἱ δύο ταινίαι καὶ τὸ διάζωμα· ἡ πρώτη ζώνη περιλαμβάνει αὐτὸν τοῦτον τὸν τρούλλον, ἡ δευτέρα τὰ κωνοειδῆ θολωτὰ τῶν γωνιῶν καὶ ἡ τρίτη τὰς καμάρας καὶ τὰς κάτω πλευράς.

Ἐν τῇ ἀψίδι τοῦ μεγάλου μύακος εὗρητο ἐπιγραφή διὰ σμάλτου ἐπὶ χρυσοῦ ἐδάφους, νῦν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξαλειφθεῖσα, λέγουσα: [Μεγάλη] ἡ δόξα τοῦ οἴκου [τουτοῦ] ἡ ἐσχάτη [ἡ ὑπὲρ] [τὴν] πρώτην λέγει Κύριος Παντοκράτωρ]. Εἶναι ἐκ τῶν ἐδαφίων ἐκείνων τῆς Π. Δ. ἅτινα ἀναφέρονται εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἱερουσαλήμ. Τὸ αὐτὸ ἐδάφιον ἐνέγραψαν οἱ μουσειῶται τῆς Νέας Ἐκκλησίας Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνοιο ἐπὶ τῆς στεφάνης τοῦ τυμπάνου, εὗρηται δ' ἐν τῇ αὐτῇ θέσει καὶ ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ τῆς Θεσσαλονίκης, ἐν Ὁσίῳ Λουκᾷ, ἐν τῷ ἐν Νικαίᾳ ναῷ καὶ ἄνωθεν τῶν μικρῶν μυσάκων ἐν τῇ Martorana.

Ἐν τῇ διακοσμήσει τοῦ ναοῦ Δαφνίου εὗρηνται δύο διακεκριμένοι κύκλοι, αἱ ἀπομεμονωμέναι εἰκόνες καὶ αἱ συνθέσεις. Εἰκόνες ἀπομεμονωμέναι εἶναι ἐν μὲν τῷ κυρτώματι τοῦ τρούλλου ἡ κολοσσιαία προτομή τοῦ Παντοκράτορος καὶ ἐν τῷ τυμπάνῳ μεταξύ τῶν παραθύρων δεκαεὶς προφῆται εἰκονιζόμενοι ὁλόσωμοι, ἐν τῇ καμάρᾳ τοῦ μεγάλου

μύακος ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, ἐν δὲ τῇ κόγχῃ αὐτοῦ ἡ Θεοτόκος καθημένη ἐπὶ θώκου (ἡ κοινῶς καλουμένη Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν) καὶ ἐν ταῖς πλαγίαις κόγχαις οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ.

Αἱ κόγχαι καὶ αἱ πλαγαὶ πλευραὶ τῶν μικρῶν μυάκων εἶναι κεκοσμημέναι ὑπὸ προτομῶν ἁγίων· ἐν μὲν τῇ Προθέσει εἰκονίζονται ὁ Πρόδρομος μετὰ τῶν ἀρχιερέων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης Ἀαρὼν καὶ Ζαχαρίου· ἐν δὲ τῷ Διακονικῷ εἰκονίζονται τρεῖς ἐπίσκοποι, Νικόλαος, Γρηγόριος ὁ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΚΑΙ ΑΒΕΡΚΙΟΣ

(Ψηφιδωτὰ Δαφνίου)

Θαυματουργὸς καὶ Γρηγόριος ὁ Ἀκραγαντίνος. Αἱ καμάραι τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ φέρουσιν ἐν τοῖς κυρτώμασιν αὐτῶν εἰκόνας προσώπων ὁλοσώμων, παρὰ μὲν τὰς κόγχας, τεσσάρων ἐπισκόπων, Σιλβέστρου, Ἀνθίμου, Ἐλευθερίου καὶ Ἀβερκίου, παρὰ δὲ τὸ κεντρικὸν τετράγωνον, τεσσάρων διακόνων, Στεφάνου, Ρουφίνου, Λαυρεντίου καὶ Εὐπλου.

Ἐν τῷ κυρίῳ ναῷ ἀθροίσματα ἁγίων μνημονευομένων ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, καταλαμβάνουσι θέσεις ἀναλόγους πρὸς τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν. Αἱ εἰκόνες αὗται εὗρηνται, εἰς μὲν τὸ ἀνώτερον μέρος

τῶν χορῶν ἄνωθεν τῶν τριδύμων παραθύρων, ἐν δίσκοις· καὶ ἐν μὲν τῇ βορείᾳ πλευρᾷ εἰκονίζονται οἱ Πρόβος, Τάραχος καὶ Ἀνδρόνικος, μνημονευόμενοι ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας τῇ 12 Ὀκτωβρίου, ἐν δὲ τῇ νοτίᾳ οἱ Σαμονᾶς, Γουρίας καὶ Ἀβιθός, ὅστις ἔχει ἤδη ἐξαλειφθῇ (15 Νοεμβρίου). Ἀνωθεν δὲ τῶν δύο πλαγίων θυρῶν αἵτινες ἄγουσι πρὸς τὸν νάρθηκα εἰκονίζονται αἱ προτομαὶ τῶν ἁγίων Σεργίου καὶ Βάχχου (7 Ὀκτωβρίου). Τέλος δὲ ὑπὸ τὰς κάτω δυσμικὰς πλευράς, ἐν προτομῇ μὲν εἰς τὰς κόγχας, ὁλόσωμοι δὲ εἰς τὰ κυρτώματα τῶν τεσσάρων καμάρων, εἰκονίζονται πρὸς βορρᾶν μὲν οἱ ἅγιοι Ἀκίνδυνος, Πηγάσιος, Ἀρθόνιος (ἐξαλειφθεῖς), Ἐλπιδηφόρος καὶ Ἀνεμπόδιστος (2 Νοεμβρίου), πρὸς νότον δὲ οἱ ἅγιοι Εὐστράτιος, Αὐξέντιος, Εὐγένιος, Μαρδάριος καὶ Ὀρέστης, ἐορτάζοντες τῇ 13 Δεκεμβρίου¹.

Ἐν τῇ κορυφῇ τῶν σταυροθολίων τῶν μικρῶν μυάκων καὶ τῶν κάτω πλευρῶν εὕρηται ἅνὰ εἰς σταυρὸς ὁκτώ βραχιόνων ἐντὸς κύκλου. Ὁ αὐτὸς σταυρὸς ἐκόσμηε τὰς κορυφὰς τῶν ἄλλων σταυροθολίων, ἐνθα ἔχει καταπέσει ἡ ψηφιδωσίς.

Ἐκ τῶν ἄλλων ἀπομεμονωμένων εἰκόνων αἵτινες ἐκάλυπτον τὰς καμάρας, τὰ ὁκτώ μικρὰ ὑποθελώματα καὶ τὸ κεντρικὸν μεσοτοιχίον τοῦ νάρθηκος, τὰ τόξα καὶ τὰς καμάρας τῶν ἄλλων μεσοτοιχιῶν, δὲν ὑπελείφθη σχεδὸν οὐδὲν λείψανον.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς συνθέσεις αὗται ἐξελίσσονται ἐν τῇ δευτέρᾳ καὶ τρίτῃ ζώνῃ. Ἡ ὅλη σειρά περιτρέχει δις τὸν ναὸν ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ φατνώματος τοῦ βορείου χοροῦ. Ἡ δευτέρα ζώνη περιλαμβάνει τὴν Γέννησιν τῆς Θεοτόκου, τὸν Εὐαγγελισμόν, τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, τὴν Προσκύνησιν τῶν Μάγων, τὴν Ὑπαπαντὴν τοῦ Χριστοῦ (ἐξαλειφθεῖσαν), τὴν Βάπτισιν, τὴν Μεταμόρφωσιν καὶ τὴν Ἑγερσιν τοῦ Λαζάρου². Ἡ τρίτη ζώνη, ἀρχομένη κάτωθεν τῆς Ἑγέρσεως τοῦ Λαζάρου, περιλαμβάνει τὴν Βαῖοφόρον, τὴν Σταύρωσιν, τὴν Ἀνάστασιν, τὴν Ἀπιστίαν τοῦ Θωμᾶ καὶ τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου. Ἀποκεχωρισμέναι τῶν συνθέσεων τούτων εἶναι αἱ ἐν τῷ νάρθηκι συνθέσεις, πρὸς

¹ Τὸ ὄνομα τοῦ Ὀρέστου καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον τὸ τοῦ Μαρδαρίου ἐξεληίφθησαν.

² Ἐκ τῆς συνθέσεως ταύτης ἀπέμειναν μόνον ἡ ἐπιγραφή καὶ τὸ ἄνω μέρος τῶν κεφαλῶν τοῦ Χριστοῦ καὶ δύο ἀποστόλων, Πέτρου καὶ Ἰωάννου.

βορρᾶν μὲν ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα, ὁ Νιπτὴρ καὶ ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος, πρὸς νότον δὲ ἡ Προσευχὴ Ἰωακείμ καὶ Ἀννης, ἡ Εὐλογία τῆς Θεοτόκου ὑπὸ τῶν ἱερέων καὶ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου.

Μορφαὶ καὶ συνθέσεις διατάσσονται κατ' ἀνάλογον σειρὰν εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς ναοὺς τοὺς χρονολογουμένους ἀπὸ τῆς ΙΑ' ἑκατονταετηρίδος, ἡ δὲ διάταξις αὕτη διετηρήθη ἐπὶ μακρόν. Ἡ πολυθρύλητος *Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων* τοῦ μοναχοῦ Διονυσίου κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ΙΙΙ' ἑκατονταετηρίδος¹ ὑποδεικνύει τὴν τοιαύτην διάταξιν τῶν εἰκόνων. Ἡ παράδοσις ἐπεβάλλετο εἰς τὴν φαντασίαν τῶν καλλιτεχνῶν καὶ οὕτως ἡ διακόσμησις ἐν τοῖς βυζαντιναῖς ναοῖς ἀπέβαλε τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ποικιλίαν ἐκείνην, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ θελγνυνόν τῶν ἀρχαιοτέρων ναῶν ἐν Ῥώμῃ, Ῥαβέννῃ καὶ ἀλλαχοῦ. Ἡ βαθμιαία ἐπίδρασις τῶν θεολογικῶν ἰδεῶν ἐν τῇ παραδόσει ταύτῃ τῆς διακοσμήσεως εἶναι προφανής. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπίδράσεως ταύτης ἀνεζητήθη ἐν τῇ δογματικῇ διδασκαλίᾳ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, ὅστις καθορίζει τὴν συμβολικὴν σημασίαν τῆς λειτουργίας καὶ τοῦ ναοῦ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι οἱ περὶ τῆς λειτουργίας γράψαντες Βυζαντινοὶ θεολόγοι οὐδαμῶς ποιοῦνται λόγον περὶ τῶν ἀγιογραφιῶν καὶ οὐδὲν ὑποδεικνύει ὅτι πράγματι οὗτοι ἐνέπνευσαν τοὺς ἀγιογράφους· ἐν τούτοις ἡ διακόσμησις καὶ καθόλου καὶ ἐν ταῖς λεπτομερείαις ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν συμβολικὴν σημασίαν τοῦ ναοῦ καὶ τῶν διαμερισμάτων αὐτοῦ.

Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ὅλως νοερὰν ταύτην ἐπίδρασιν πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰς πρακτικὰς ἀνάγκας καὶ τὰς ἄλλας ὑποχρεώσεις τὰς ἐπιβεβλημένας ὑπὸ τῆς κατασκευῆς τῶν ναῶν, ἐπὶ πλεόν δὲ καὶ τοὺς κανόνας τῆς καλαισθησίας. Ἐν τῇ ἐκλογῇ καὶ τῇ διατάξει τῆς διακοσμήσεως ὁ συνδυασμὸς τοῦ καλλιτέχνου μετέχει ἐξ ἴσου πρὸς τὴν ἐμπνευσιν τῶν θεολόγων.

Ἐκ τῶν ἀπομεμονωμένων εἰκόνων ἕκαστον ἄθροισμα καταλαμβάνει

¹ Ἡ *Ἑρμηνεία* αὕτη ἀπεδίδετο τέως εἰς τὴν ΙΕ' ἑκατονταετηρίδα. Εἰς τὴν ἀπόδοσιν ταύτην συνετέλεσε κιθδηλία τις τοῦ περιβοήτου Σιμωνίδου. Ὡς παρατηρεῖ ὁ κ. Millet, τὰ ἀρχαιότερα γνωστὰ χειρόγραφα τῆς *Ἑρμηνείας* εἶναι τοῦ τέλους τῆς ΙΗ'. Ὁ ἀριθμὸς 1635, ὅστις ἀνεγνώσθη ἐν τέλει ἑνὸς τῶν χειρογράφων τούτων ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ Ἀθωνοδίου Broekhaus, δὲν εἶναι χρονολογία, ὥς παρετήρησεν αὐτὸς οὗτος. Ἡ ἐποχὴ καθ' ἣν ἐζησεν ὁ μοναχὸς Διονύσιος καθιερίσθη ἤδη ἀσφαλῶς ὑπὸ τοῦ Ῥώσσου ἀρχιεπισκόπου Πορφυρίου (ἐν τῷ Δελτ. τῆς ἐν Κιέβῳ Ἀκαδημίας 1868 σελ. 269 καὶ 494).

ὠρισμένην θέσιν. Ἡ παρουσία καὶ ὁ διαμερισμὸς αὐτῶν καθ' ἱεραρχικὴν τάξιν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν συμβολικὴν αὐτῶν σημασίαν. Πράγματι δὲ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἢ ἀποδιδομένη εἰς τὸν πατριάρχην Γερμανὸν ἐκφράζεται οὕτως· «ἡ ἐκκλησία ἐστὶν ἐπίγειος οὐρανὸς ἐν ᾧ ὁ ἐπουράνιος Θεὸς ἐνοικεῖ καὶ ἐμπεριπατεῖ, ἀντιτυπαῦσα τὴν σταύρωσιν καὶ τὴν ταφὴν καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ . . . , ἐν πατριαρχαῖς προτυπωθεῖσα, ἐν ἀποστόλοις θεμελιωθεῖσα . . . , ἐν προφήταις προκηρυχθεῖσα, ἐν ἱεράρχαις κατακοσμηθεῖσα καὶ ἐν μάρτυσι τελειωθεῖσα . . . »¹

Πάντα ταῦτα τὰ πρόσωπα, πατριάρχαι, ἀπόστολοι, προφῆται, ἐπίσκοποι καὶ μάρτυρες, παρουσιάζονται καθ' ὠρισμένην ἱεραρχίαν ἐν τῷ ἐπιγείῳ τούτῳ οὐρανῷ, ἐνθά οἱ χριστιανοὶ λατρεύουσι τὸν Κύριον. Ἐν τοῖς τοίχοις τοῦ θεοῦ οἴκου ὑπὸ τὰ ὄμματα τοῦ Παντοκράτορος κατέχει ἕκαστος θέσιν ἀνάλογον πρὸς τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ. Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης διαβλέπει ἐν τῷ ναῷ εἰκόνα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, εἰς δὲ τὰ ἄνωτερα αὐτοῦ διαμερίσματα εἰκόνα τοῦ οὐρανοῦ. Πράγματι δὲ τὸν οὐρανὸν εἰκονίζουσιν ὁ τροῦλλος καὶ αἱ καμάραι. Ἡ κυκλικὴ ταινία ἢ περιβάλλουσα τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Παντοκράτορος ἀποτελεῖται ἐξ ἀποχρώσεων ἐρυθρῶν καὶ πρασίνων ἀνοικτῶν μὲν πρὸς τὸ κέντρον βαθυχρόων δὲ πρὸς τὰ κράσπεδα, ἀπομιμείται δ' οὕτως ἡ ζώνη αὕτη τὸ οὐράνιον τόξον, ὡς διδάσκει καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων. Ἐν Ἀγίῳ Μάρκῳ, ἐν τῷ ἀνατολικῷ αὐτοῦ τροῦλλῳ, ὁμοίος κύκλος περιβάλλει ψηφιδωτὸν οὐρανοῦ ἀστερόεντος, ἐν δὲ τῷ ἐν Κιέβῳ ναῷ τῆς Ἀγίας Σοφίας ὁ Παντοκράτωρ τοῦ τροῦλλου εὔρηται ἐν μέσῳ δύο ὁμοκέντρων κύκλων ἱριδοχρόων. Οἱ ποικίλοι οὗτοι χρωματισμοὶ περὶ τοῦ Παντοκράτορος συμβολίζουν τὸ γραφικὸν ῥητὸν ὅπερ καὶ εὔρηται ἀναγεγραμμένον ἐν τῇ Palatina περὶ τὴν κυκλικὴν ταινίαν· «Ὁ οὐρανός μοι θρόνος ἢ δὲ γῆ ὑποπόδιον τῶν ποδῶν μου», εἰκονίζουσι δὲ τὸ οὐράνιον τόξον, ἐνῷ τὸν οὐρανὸν παριστᾷ αὐτὸς οὗτος ὁ τροῦλλος.

Ἄλλ' ὁ αἰσθητὸς οὗτος οὐρανὸς δὲν εἰκονίζεται πανταχοῦ κατὰ τὸν αὐτὸν ἢ κατὰ παραπλήσιον τρόπον. Ἐνίοτε ὁ Χριστὸς εὔρηται ἐν τῷ μέσῳ ρωτεινοῦ κύκλου, βασταζομένου ὑπὸ ἀγγέλων, ἐνῷ περὶ εἰκονίζονται οἱ ἀπόστολοι ἀναβλέποντες τεθαμβωμένοι. Ἀλλὰ κοινώτερον, ὡς ἐν Δαφνίῳ, ὁ Χριστὸς παρίσταται ἐν δίσκῳ εὐλογῶν, περιβαλλόμενος δὲ ὑπὸ ἀπλῶν εἰκόνων. Αἱ εἰκόνες αὗται ἐν τῇ Νέᾳ Ἐκκλησίᾳ

¹ Παιτρολογία. Migne τομ. 98, σ. 384.

Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνος ἦσαν ἄγγελοι ἐν ἐπιστήμῳ περιβολῇ. Κάτωθεν τῶν ἀγγέλων βραδύτερον ἔλαβον θέσιν ἢ οἱ ἀπόστολοι, ὥς εἰς δύο ναοὺς τῆς ΙΑ' ἑκατονταετηρίδος (τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ τοῦ Κιέβου καὶ τῇ Νέᾳ Μονῇ τῆς Χίου), ἢ συνηθέστερον οἱ προφῆται (Palatina καὶ Martorana). Οὕτω δὲ κατέστη ἡ σύνθεσις αὕτη τοῦ Παντοκράτορος μετὰ τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν προφητῶν τύπος κλασσικός, καθιερωθεὶς κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ΙΑ' ἑκατονταετηρίδος ἐν Ὁσίῳ Λουκᾷ τῆς Φωκίδος καὶ ἐν Ἀγίᾳ Σοφίᾳ τοῦ Νοβογορόδου, ἀπαντῶν δὲ συνεχῶς κατὰ τὰς ΙΔ', ΙΕ' καὶ ΙΣ' ἑκατονταετηρίδας. Ἰδίᾳ μετὰ μεγάλης ἀκριθείας ἀπεικονίσθη ὑπὸ τῶν ζωγράφων τοῦ Μυστρᾶ (ἐν τῷ Περιβλέπτῳ) καὶ τοῦ Ἀθῶνος. Τὸν τύπον τοῦτον ὑποδεικνύει καὶ ἡ *Ερμηνεία τῶν ζωγράφων*. Ἐν Δαφνίῳ ἡ σειρὰ τῶν ἀγγέλων παρελείφθη, ὥς καὶ ἐν Ἀγίῳ Μάρκῳ τῆς Βενετίας· τὴν παράλειψιν ταύτην ἐπέβαλον οἱ κανόνες τῆς συμμετρίας, καὶ ἐν μὲν τῷ Ἀγίῳ Μάρκῳ τοῦτο ἐγένετο διότι τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου εἶναι χαμηλὰ καὶ κεῖνται ἐγγὺς ἀλλήλων, ἐντεῦθεν δὲ οἱ προφῆται εἰκονίζονται ἐγγύτατα τοῦ δίσκου τοῦ Παντοκράτορος· ἐν Δαφνίῳ τὸναντίον οἱ προφῆται κεῖνται μετὰ τῶν παραθύρων, ἀλλὰ τὸ ὑψηλὸν ἄνοιγμα τῶν παραθύρων τούτων περιορίζει πολὺ τὸν διὰ τοὺς ἀγγέλους προωρισμένον χώρον, διὰ τοῦτο δὲ προτίμησαν ν' ἀφήσωσιν αὐτὸν ἐλεύθερον καὶ νὰ εἰκονίσωσι κολοσσιαίαν τὴν προτομὴν τοῦ Παντοκράτορος (ὁ δίσκος αὐτοῦ ἔχει διάμετρον τεσσάρων περίπου μέτρων) μᾶλλον ἐπιβάλλουσιν ἐν εὐρείᾳ χρυσῷ πεδίῳ, ἄνευ τῆς συνοδείας τῶν ἐπουρανίων δορυφόρων.

Κατὰ τὴν Σ' ἑκατονταετηρίδα διεκόσμουν ὁμοίως τοὺς τρούλλους διὰ δίσκου περιβαλλομένου ὑπὸ εἰκόνων. Τὸ θέμα (motif) τοῦτο, ὃν ἀπλῶς διακοσμητικόν, προσέλαβε κατὰ τὴν Θ' ἑκατονταετηρίδα χαρακτῆρα δογματικόν καὶ ἔκτοτε ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἐν τῷ δίσκῳ τούτῳ. Πράγματι δὲ ὁ Χριστὸς τῶν τρούλλων δὲν εἶναι ἀπλῶς ὁ Σωτὴρ, ὁ ἥρωας τῆς Εὐαγγελικῆς ἱστορίας. Ἡ σημασία αὐτοῦ ἐνταῦθα εἶναι κατὰ πολὺ εὐρυτέρα. Ὁ πατριάρχης Φώτιος ἐν τῇ *Ἐκφράσει* τῆς Νέας Ἐκκλησίας γράφει σχετικῶς πρὸς τοῦτο· «Εἵποις ἂν αὐτὸν τὴν γῆν ἐφορᾶν καὶ τὴν περὶ ταύτης διανοεῖσθαι διακόσμησιν τε καὶ κυβέρνησιν· οὕτως ἀκριβῶς ὁ γραφεὺς καὶ τοῖς σχήμασι καὶ τοῖς χρώμασι τὴν τοῦ δημιουργοῦ περὶ ἡμᾶς κηδεμονίαν ἐπίπνους γέγονεν ἐντυπώσασθαι». Εἶναι λοιπὸν ὁ δημιουργὸς καὶ κύριος τοῦ σύμπαντος ὁ ἀναφωνῶν· «Ὁ οὐρανὸς μοι θρόνος», ὁ *Παντοκράτωρ*, ὡς ἐπιγράφεται ἐν τοῖς ναοῖς τῶν μονῶν

τοῦ Ἀθωνος καὶ ἀλλαχοῦ. Ἐν τοῖς τρούλλοις λοιπὸν τῶν ναῶν ὡς ἐν τοῖς ὁράμασι τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ ἐν τῇ συμβολικῇ τῶν Πατέρων ὁ Χριστὸς παρουσιάζεται ὡς τὸ ὁμοίωμα τοῦ ἀοράτου Θεοῦ ἐπὶ μακρὸν παραμείναντος ἀγνώστου ἐν τῇ χριστιανικῇ τέχνῃ. Εἶναι ἡ ζῶσα ἔκφρασις τοῦ δόγματος τοῦ Ὁμοουσίου.

Πέριξ τοῦ Παντοκράτορος ἐν ἄλλοις ναοῖς αἱ ἐπουράνιοι δυνάμεις πρὸς κρείττονα ἔκφρασιν τῆς δόξης αὐτοῦ εἰκονίζονται δορυφοροῦσαι ἑνοπλοί. Κάλλιον ὅμως τῶν ἀρχαγγέλων οἱ προφῆται δύνανται νὰ μαρτυρήσωσι περὶ τῆς παντοδυναμίας τοῦ Κυρίου, ἀφ' οὗ οὗτοι τῆς παντοδυναμίας ταύτης ἐδέξαντο καὶ ἀνεκοίνωσαν τὴν ἀποκάλυψιν. Διὰ τοῦτο ἐν Δαφνίῳ, ὡς καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ἄλλοις ναοῖς, οἱ πλείστοι ἐξ αὐτῶν ὑψοῦσι τὴν χεῖρα ἐν σχήματι προφητικῷ ἢ δεικνύουσι τὰς πρώτας λέξεις τῶν ἱερῶν κειμένων ἐπὶ τῶν περγαμηνῶν ἃς ἐκτυλίσσουσι. Τῶν κειμένων τούτων τὰ μὲν διακηρύττουσι τὴν δόξαν τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου Θεοῦ, δημιουργοῦ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὅστις βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους, τὰ δὲ προαγγέλλουσι τὴν ἔλευσιν τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν: «Ἐπιλάμψει ὁ Θεὸς τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἐν βουλῇ μετὰ δόξης» (Ἰσαΐας Δ', 2). «Θάρσει Σιών· μὴ παρείσθωσαν αἱ χεῖρές σου» (Σοφον. Γ', 16). «Ἀναστήσει ὁ Θεὸς τοῦ Οὐρανοῦ βασιλείαν» (Δανιήλ Β', 44). «Τὰδε λέγει Κύριος, τὰ τέκνα Σιών χαίrete καὶ εὐφραίνεσθε» (Ἰωήλ Β', 23) κ.τ.λ. Εἶναι λοιπὸν ὁ Θεὸς οὗτος ταυτοχρόνως Δημιουργὸς καὶ Σωτὴρ, Πατὴρ καὶ Υἱός, Χριστὸς Παντοκράτωρ ὃν οἱ προφῆται δοξολογοῦσι.¹

Εἰς τὴν κορυφὴν τῶν σταυροβολίων ὁ μετ' ὀκτῶ βραχιόνων σταυρὸς παρίστα ἀπὸ τῆς Θ' μέχρι τῆς ΙΑ' ἑκατονταετηρίδος τὸ θεῖον σύμβολον τοῦ χρίσματος ἢ τοῦ ἁγίου, ὅπερ ἐνίοτε καὶ εἰκονίζετο πρότερον ἐντὸς δίσκου μετ' ἀστέρων. Ὁ σταυρὸς οὗτος συμβολίζει ὡσαύτως αὐτὸν τὸν Χριστόν, ἀφ' οὗ ἐν Ἀγίῳ Οὐταλίῳ ἐν τῷ τοίχῳ τοῦ μύακος ἐντὸς δίσκου βασταζομένου ὑπὸ δύο ἀγγέλων τοιοῦτος σταυρὸς ἀντικαθίστα τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ. Δὲν εἶναι ὅμως οὗτος ἀπλοῦν συμπῆλημα τῶν γνωστῶν μονογραφήματων τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' εἶναι ἰδιόμορφος ἀστὴρ· τοῦτο δὲ δηλοῦται σαφέστερον ἐν τῷ Ἀγίῳ Οὐταλίῳ καὶ τῇ

¹ Οἱ προφῆται οὗτοι εἶναι ἐν Δαφνίῳ οἱ ἐξῆς· Μωϋσῆς, Δαβὶδ, Ἰσαΐας, Σολομών, Ἠλίας, Ἐλισσαέ, Ἰωνᾶς, Ἀβραάμ, Σοφονίας, Μαλαχίας, Δανιήλ, Μιχαίας, Ἰωήλ, Ζαχαρίας(ι), Ἰεζεκιήλ καὶ Ἰερεμίας.

Ἁγία Σοφία τοῦ Κιέβου, ἐνθα σῶζονται εἰσέτι οἱ βραχίονες αὐτοῦ πεπλατυσμένοι κατὰ τὰ ἄκρα καὶ στίλβοντες, ὑποδγλύντες ὅτι εἶναι ἀκτῖνες. Πράγματι δ' ἐν τῇ Ἀποκαλύψει καὶ τοῖς ἔργοις τοῦ Εὐσεβίου ὁ ἀστὴρ συμβολίζει αὐτὸν τὸν Χριστόν. Τὰ σταυροθόλια λοιπὸν παριστῶσιν ὡς καὶ ὁ τροῦλλος, ἀλλ' ἐν συμβολικῇ σμικρύνει, τὸ ὁμοίωμα τοῦ οὐρανοῦ, ἐνθα διαλάμπει ἡ δόξα τοῦ Χριστοῦ.

Ἐν τῷ ἱερῷ ἁδύτῳ εἰς δύο μέρη εἰκονίζεται ὡσαύτως ὁ οὐρανός, ἐν τῇ καμάρᾳ καὶ ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ μεγάλου μύακος. Ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου¹ εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ μετὰ τὴν ἀνάστασιν καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Κριτοῦ τῆς Δευτέρας παρουσίας. Ἡ καμάρᾳ λοιπὸν τοῦ μεγάλου μύακος παριστᾷ τὸν Χριστόν ἐν μέσῳ τοῦ οὐρανοῦ, ἀλλὰ διὰ συμβόλου ἐμφαντικοῦ ἀναφερομένου μᾶλλον εἰς τὸν βωμόν (ἁγίαν τράπεζαν), διότι ἐν ἄλλοις ναοῖς συγχρόνοις ἡ συμβολικὴ αὕτη εἰκὼν δὲν εὑρίσκεται ἐν τῷ οὐρανῷ τῆς καμάρᾳς, ἀλλ' εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ τόξου αὐτῆς.

Ποίαν ἀκριβῶς ἔννοιαν ἀπέδιδον εἰς τὴν Ἑτοιμασίαν τοῦ Θρόνου; Ἐν Ὀσίῳ Λουκᾷ περὶ αὐτῆς εὑρίνται συνηθροισμένοι οἱ ἀπόστολοι φωτιζόμενοι ὑπὸ τῶν πυρίνων γλωσσῶν. Ἀλλ' ἐν τῷ ναῷ τοῦ Σωτῆρος ἐν Nereditzi, ἡ Ἑτοιμασία ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ μύακος ἄνωθεν τῆς Πλατυτέρας ἀνταποκρίνεται εἰς ἑτέραν εἰκόνα διαγραφομένην ἐπὶ τῆς καμάρᾳς· εἶναι δ' αὕτη ἡ γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα «ὁ παλαιὸς τῶν ἡμερῶν». Ἐν δὲ τῇ Μητροπόλει τοῦ Μυστρᾶ ἐν τῷ Διακονικῷ, ἐν ᾧ ὁ θρόνος εὑρίσκεται ἐν τῷ κέντρῳ τῆς καμάρᾳς, ἐπὶ τοῦ τοίχου ἄνωθεν τῆς κόγχης εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς καθήμενος, ἔχων τοὺς πόδας ἐπὶ μικρῶν κύκλων (τῶν θρόνων) καὶ περικυκλούμενος ὑπὸ τῶν οὐρανίων δυνάμεων, περὶ αὐτὸν δὲ ἐπιγραφὴ ἀνακαλοῦσα εἰς τὴν μνήμην τὴν προφητείαν τοῦ Δανιὴλ ἐν ᾗ οἱ διὰ τὸν «παλαιὸν τῶν ἡμερῶν» διατεθειμένοι θρόνοι προεικονίζουσι τὴν Δευτέραν Παρουσίαν.² Εἰς τοὺς δύο τούτους ναοὺς ὁ εἰκονιζόμενος θρόνος εἶναι ὁ τοῦ Ὑπερτάτου Κριτοῦ.

Ἡ Ἑτοιμασία ἐν τῷ ἱερῷ ἁδύτῳ, εἴτε ἐν μέσῳ τῶν ἀποστόλων εἴτε παρὰ τὸν «παλαιὸν τῶν ἡμερῶν», ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῶν λειτουργιστῶν. Ἀληθῶς δὲ κατὰ τὸν Ψευδογερμανόν

¹ Τοῦ ψηφιδωτοῦ τούτου ἐλάχιστον τμήμα εἶχε διασωθῇ, ἀφῆρέθη δὲ καὶ τοῦτο κατὰ τὰς ἐπισκευάς.

² «Εἰς φοδερὰν τὴν ἔλευσιν τῆς δευτέρας καθόδου ἐκδηλοποιῶν ὁ Δανιὴλ προέλεγεν ὡς θρόνοι ἐτέθησαν καὶ παλαιὸς ἐκάθησεν» (Δαν. Ζ, 9).

Τόπος Έστιας

Η ΓΕΝΝΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

(Ψηφιδωτόν Δαφνίου)

«Βῆμα ἐστὶν ὑπόβαθρος τόπος καὶ θρόνος, ἐν ᾧ περ ὁ παμβασιλεὺς Χριστὸς προκάθεται μετὰ τῶν αὐτοῦ ἀποστόλων, ὅς λέγει πρὸς αὐτοὺς ὅτι καθή-
σεσθε ἐπὶ δώδεκα θρόνων κρίνοντες τὰς δώδεκα φυλὰς τοῦ Ἰσραὴλ . . .
Ὑποδεικνύει δὲ τὴν δευτέραν αὐτοῦ παρουσίαν». (Πατρ. Migne, τ.
98, στ. 389 C D). Ὅταν ἡ Ἑτοιμασία εἰκονίζεται μόνη ἄνευ ἀκρι-
βοῦς προσδιορισμοῦ, ἴσως ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν τῆς Ἀγίας Τραπέζης
ἐρμηνείαν, τὴν γενομένην ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως. «Ἔστι δὲ καὶ
θρόνος Θεοῦ ἡ αὐτή, ἐν ᾧ ὁ ἐπουράνιος Θεὸς ὁ ἐπὶ τῶν Χερουβὶμ ἐπο-
χούμενος σωματωθεὶς ἐπανεπαύσατο» (αὐτόθι).

Κατὰ τὴν Δ' ἐκατονταετηρίδα ἡ κόγχη τοῦ μεγάλου μύακος ἦτο ἡ
τιμητικὴ οὕτως εἰπεῖν θέσις, διεκόσμει δ' αὐτὴν σύνθεσις τις συνήθως
ἀναφερομένη εἰς τὸν Χριστόν. Σπανιώτατα ἀπεικονίζετο ἐνταῦθα ἡ
Θεοτόκος. Βραδύτερον, ὅποτε ὁ Χριστὸς ἔλαβε θέσιν ἐν τῷ τρούλλῳ, ἡ
Θεοτόκος ἀντικατέστησεν αὐτὸν ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ μύακος, ἀπὸ δὲ τῆς
Θ' ἐκατονταετηρίδος ἡ θέσις αὐτῆς ἐνταῦθα κατέστη σταθερὰ καὶ μόνι-
μος. Ἐξάίρεσιν ποιοῦνται οἱ σικελικοὶ ναοί, ἐν οἷς εὕρηται ἐν δευ-
τέρῃ μοίρᾳ. Ἡ Θεοτόκος ἐνίοτε εἰκονίζεται ὀρθία ἐν στάσει προσευ-
χῆς ἢ φέρουσα τὸ βρέφος, ἀλλὰ συνηθέστερον καθημένη ὡς ἐν Δαφνίῳ.
Οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ ἐν περιβολῇ ἐπισήμῳ εἰκονίζονται
ὡσαύτως ἐν τῷ ἱερῷ ἁδύτῳ, εἴτε ἐν τῷ κυρτώματι τῆς καμάρας τῆς
ἄνωθεν τοῦ μεγάλου μύακος, εἴτε ἐν τοῖς μικροῖς μύαξιν, εἴτε ἐν τῷ
μεγάλῳ ἐκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου.

Ἡ τιμητικὴ ἐν τῷ μύακι θέσις δίδεται εἰς τὴν Θεοτόκον διότι αὕτη
μετὰ τὸν Χριστόν ἔρχεται πρώτη ἐν τῇ ἱεραρχίᾳ τῶν οὐρανῶν «ἄνω-
τέρα πασῶν τῶν οὐρανίων δυνάμεων», «ὕψηλοτέρα τῶν οὐρανῶν». Ἦτο
λοιπὸν φυσικὸν ὅτι αὕτη θά ἐνεθρονίζετο ἐν τῷ οὐρανῷ ὃν εἰκονίζει ἡ
κόγχη τοῦ μεγάλου μύακος, ἐν μέσῳ τῶν ἀρχηγῶν τῶν ἀγγελικῶν
ταγμάτων.

Αἱ ἄλλαι εἰκόνες τοῦ ἱεροῦ ἁδύτου σχετίζονται πρὸς τὸ μυστήριον τῆς
Εὐχαριστίας. Ἡ μεγίστη ποικιλία τῶν ἐνταῦθα εἰκόνων κατὰ τὴν Ε'
ἐκατονταετηρίδα, αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς, ἐγχωρίων ἐπισκόπων, πατριαρ-
χῶν καὶ σκηνῶν τῆς Π. Δ., μαρτύρων καὶ σκηνῶν Εὐαγγελικῶν, ἐγκα-
τελείφθη. Αἱ συμβολικαὶ διδασκαλῖαι καὶ ἡ λειτουργικὴ συνήθεια ἀπεχώ-
ρισε τοῦ λοιποῦ τὸ ἱερὸν ἁδύτον ἀπὸ τοῦ ναοῦ. Τὸ ἱερὸν ἁδύτον συμβο-
λίζει ἕκτοτε τὸν νοητὸν κόσμον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ναὸν τὸν συμβολί-
ζοντα τὸν αἰσθητόν. Οὕτως ἐντεῦθεν ἀπεκλείσθη πᾶσα εἰκὼν ἀλλοτρία

τοῦ ἱερουργουμένου μυστηρίου. Ἐνταῦθα ἀνήκουσι μόνον αἱ εἰκόνες τῶν ἀρχιερέων τοῦ Ἰσραὴλ προκατόχων τοῦ Χριστοῦ, τῶν ἐπισκόπων ἀντιπροσώπων αὐτοῦ καὶ διαδόχων τῶν ἀποστόλων, τῶν διακόνων τῶν μετεχόντων τῆς ἱεροτελεστίας μετὰ τῶν ἐπισκόπων. Ὡς ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ τοῦ Κιέβου οὕτω καὶ ἐν Δαφνίῳ εἰκονίζονται ὁ Ἀαρὼν καὶ ὁ Ζαχαρίας μετ' ἐπισκόπων καὶ διακόνων εἰκονιζομένων ἀκολουθῶς αὐτοῖς. Διὰ τούτων συμβολίζεται ἡ ἐπιτέλεσις τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας. Οὗτος εἶναι ὁ κλασσικὸς τύπος τῆς Εὐχαριστίας ὁ ἀπεικονιζόμενος μεταγενέστερον ἐν πᾶσι τοῖς ναοῖς τοῦ Ἀθῶνος. Ἐν Δαφνίῳ δὲ ἔλλειψιν χώρου οἱ ἀρχιερεῖς, οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ διάκονοι τοποθετοῦνται ἐν τοῖς μικροῖς μύαξι καὶ ταῖς παρ' αὐτοῖς καμάραις. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν εἰκόνα Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, ἡ τοποθέτησις αὐτῆς ἐν τῇ κόγχῃ τῆς Προθέσεως ἐν Δαφνίῳ εἶναι ἀσυνήθης. Ὁ κ. Millet δὲν εὑρεν ἕτερον παράδειγμα εἰμῇ ἐν τινι παρεκκλησίᾳ τῆς ΙΔ' ἑκατονταετηρίδος, τῷ Ἀγίῳ Ἰωάννῃ τοῦ Μυστρά. Εἶναι ρυθμικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τῷ Προδρόμῳ θὰ ἔδιδον τὴν τρίτην τιμητικὴν θέσιν, εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὴν Θεοτόκον. Ἐν τῇ ἐκλογῇ ὁμῶς τῆς θέσεως ταύτης ἐπέδρασαν παρὰ τοῖς ἀγιογράφοις αἱ συμβολικαὶ διδασκαλῖαι. Ἀληθῶς δὲ ὁ Ψευδογερμανὸς καὶ μετ' αὐτὸν κατὰ τὴν ΙΑ' ἑκατονταετηρίδα ὁ ἐπίσκοπος Ἀδανείας Θεόδωρος περίπου καθ' ὃν χρόνον διεκοσμήθη ἡ μονὴ Δαφνίου, καθορίζουσι τὴν συμβολικὴν σημασίαν τῆς εἰκόνος τοῦ Προδρόμου. Ὁ δεύτερος τούτων ἐκφράζεται ὡς ἑξῆς· «Ὁ δὲ ἱερεὺς ὁ τὴν ἐναρξιν τῆς θείας λειτουργίας ποιούμενος, εἰκόνα φέρει τοῦ Προδρόμου Ἰωάννου καὶ Βαπτιστοῦ, προκαταρξαμένου τοῦ κηρύγματος καὶ λέγοντος· μετανοεῖτε, ἤγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, καὶ βαπτίζοντος πάντας τοὺς προσερχομένους»¹. Ἐν Δαφνίῳ λοιπὸν ὁ Πρόδρομος προίσταται τῆς Τραπεζῆς τῆς Προθέσεως, ἔμπροσθεν τῆς ὁποίας ἱερουργεῖ ὁ ἱερεὺς ἐν ἀρχῇ τῆς λειτουργίας. Ἐν τῷ αὐτῷ δικαίωματι, ὡς οἱ ἀρχιερεῖς, οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ διάκονοι, συνδέεται καὶ οὗτος πρὸς τὸ μυστήριον τῆς Εὐχαριστίας.

Ἐν τῷ κυρίῳ ναῷ ἡ ἐκλογὴ τῶν μαρτύρων ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς διακοσμήσεως. Τὰ αὐτὰ ἀθροίσματα, ἐν ναοῖς διαφόρου ρυθμοῦ, κοσμοῦσιν εἴτε τὰς καμάρας εἴτε τὰ τύμπανα εἰς θέσεις ἐνθα τρεῖς, πέντε ἢ καὶ ἑπτὰ εἰκόνες ἦσαν ἀναγκαῖαι πρὸς πλήρω-

¹ Προθεωρία τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων (Πατρ. Migne τ. 140, στ. 432, Β' § 11)

σιν τοῦ χώρου. Οὕτως ὁ Πρόβος, ὁ Τάραχος καὶ πιθανώτατα ὁ Ἀνδρόνικος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ Σαμονᾶς εἰκονίζονται ἐν τοῖς τυμπάνοις τῆς Ἀγίας Σοφίας ἐν Κιέβω. Οἱ Σέργιος, Βάκχος καὶ οἱ ἀποτελοῦντες τὸ σύμπλεγμα ἐν ᾧ προεξάρχει ὁ Εὐστράτιος μάρτυρες εἰκονίζονται ἐν τοῖς δίσκοις τῆς δυτικῆς ἀψίδος ἐν τῇ Martorana. Ἐν δὲ τῇ Μονῇ τῆς Χώρας (Καχριέ-τζαμι) πάντα ταῦτα τὰ ἀθροίσματα, ἐξαιρέσει τῶν Σεργίου καὶ Βάκχου, εὗρηνται ἐν τῷ ἔξω νάρθηκι. Ἐν τοῖς ναοῖς τοῖς ἔχουσιν ὁμοιον τῷ τοῦ Δαφνίου ῥυθμόν, τ' ἀθροίσματα ταῦτα ἔπρεπε νὰ εἶναι εἰς τὰς αὐτὰς θέσεις. Ἐν τούτοις ἐν μὲν τῷ Ὀσίῳ Λουκᾷ τὰς θέσεις αὐτῶν καταλαμβάνουσιν εἰκόνες ἀσκητῶν, οἱ δὲ μάρτυρες εἰκονίζονται εἴτε ἐν τοῖς τοίχοις τοῦ νάρθηκος εἴτε ἐν τοῖς μικροῖς ὑποθολώμασι τοῦ τρούλλου, ἐν δὲ τῇ ἐν Χίῳ Νέᾳ Μονῇ ἕνεκα τῆς μεταβολῆς τοῦ ῥυθμοῦ κατ' ἀνάγκην ἐτοποθετήθησαν περίξ τοῦ τρούλλου, τοῦ νάρθηκος. Πιθανώτατα λοιπὸν μόνος ὁ μουσειωτῆς τοῦ Δαφνίου ἐτήρησε τὴν κανονικὴν κατὰταξιν τῶν εἰκόνων, τὴν συμφωνοῦσαν πρὸς τὸν ῥυθμόν τοῦ ναοῦ, ἐνῶ ἐν τοῖς ἄλλοις τὰς παρατηρουμένας ἀνωμαλίας ἐπέβαλον μονομερεῖς ἀνάγκαι.

Οἱ μάρτυρες οὗς ἀπαντᾷ τις συχνότερον ἐν τῇ διακοσμήσει τῶν ναῶν εἶναι οἱ στρατιωτικοί. Ἐν Ὀσίῳ Λουκᾷ κάτωθεν τῶν μεγάλων ἀψίδων εἰκονίζονται οἱ ἅγιοι Δημήτριος, Θεόδωρος ὁ Τήρων, Γεώργιος, Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, Μερκούριος καὶ Προκόπιος. Ἐν Δαφνίῳ εἶναι βέβαιον ὅτι θὰ ὑπῆρχον ἐν ταῖς αὐταῖς περίπου θέσεσι, δὲν διεσώθησαν ὅμως.

Ἐν τῷ νάρθηκι ὡσαύτως πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὑπῆρχεν ἐπὶ τοῦ τόξου τῆς θύρας ἥτις ἄγει πρὸς τὸν ναόν, προτομὴ τοῦ Χριστοῦ, ὡς ἐν Ὀσίῳ Λουκᾷ, ἐν Νέᾳ Μονῇ τῆς Χίου καὶ ἐν Ἀγίᾳ Σοφίᾳ τῆς Μονεμβασίας. Τῷ ὄντι δὲ κατὰ παράδοσιν, ἥτις ἀνέρχεται εἰς τὴν Θ' ἑκατονταετηρίδα καὶ ἦν βλέπομεν ἐφαρμοζομένην ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῇ Νέᾳ Ἐκκλησίᾳ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα, ἥτις παράδοσις καὶ διετηρεῖτο εἰσέτι κατὰ τὴν ΙΔ' ἑκατονταετηρίδα (Μονὴ τῆς Χώρας), ἐν τῇ θέσει ταύτῃ εἰκονίζεται ὁ Χριστός, εἴτε μόνος, εἴτε μετὰ τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Προδρόμου, εἴτε μετὰ τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ ναοῦ.

Τὰ ὀκτὼ μικρὰ ὑποθολώματα τὰ ἀνωθεν τῶν κωνοειδῶν [θολωτῶν (trompes)] ἔφερον ὡσαύτως εἰκόνας ἐξαλειφθείσας. Ποῖαι ἦσαν αἱ εἰκόνες αὗται; Ἐν Νέᾳ Μονῇ τῆς Χίου τέσσαρα Σεραφεῖμ ἢ Χερουβήμ εὗρηνται μετὰ τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν ἐν τοῖς μικροῖς ὑποθολώμασιν. Ὁ συνδυασμὸς οὗτος εἶναι χαρακτηριστικὸς καὶ παρέχει ἡμῖν

διδόμενα ὅπως ἀναγνωρίσωμεν τὴν κανονικὴν διακόσμησιν τῶν μικρῶν ὑποθολωμάτων ἐν τοῖς ναοῖς τοῦ ῥυθμοῦ τοῦ Δαφνίου. Παράδοξως ὁμως ἐν Ὁσίῳ Λουκᾷ εὐρίσκομεν λείψανα μαρτυροῦντα ὅτι ἐκεῖ τὰ ὑποθολώματα ἔφερον ὅλως διάφορα θέματα. Ἐντεῦθεν δὲ ἀμφίβολον ἀπομένει ὁποῖος ἦτο ὁ διάκοσμος τῶν ὑποθολωμάτων τοῦ Δαφνίου.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς συνθέσεις, αὗται, ὡς ἐν Ὁσίῳ Λουκᾷ καὶ Νέᾳ Μονῇ, διανέμονται ἐν τε τῷ κυρίῳ ναῷ καὶ τῷ νάρθηκι, ἀναφέρονται δ' εἰς τὰς κυριωτέρας ἐορτὰς τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου. Ἡ δια-

ΙΗΣΟΥΣ Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ

(Ψηφιδωτὸν Δαφνίου)

νομή αὐτῶν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς θέσεως δύο ἐξ αὐτῶν, τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς Ἀναστάσεως. Εἰς τὰς δύο ταύτας συνθέσεις ἀπέδωκαν ὅλως ἰδιάζουσαν σημασίαν. Ἐν Ὁσίῳ Λουκᾷ, τοποθετήσαντες τὰς συνθέσεις τῶν τεσσάρων κυριωτέρων ἐορτῶν ἐπὶ τῶν κωνοειδῶν θολωτῶν, δὲν εὗρον πλέον φατνώματα καταφανῆ καὶ ἀντάξια τῶν συνθέσεων τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς Ἀναστάσεως εἰμὴ ἐν τῷ νάρθηκι· ἐνταῦθα λοιπὸν ἐτοποθέτησαν ταύτας ἐναντι τῆς εἰσόδου, ἐκατέρωθεν τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ, ἐπὶ δὲ τῶν φατνωμάτων τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ νάρθηκος ἐτοποθέτησαν τὰς δύο παρεπομένας καὶ ἀναλογούσας πρὸς ἐκείνας συνθέσεις τοῦ Νικητῆρος καὶ τῆς Ἀπιστίας τοῦ Θωμᾶ. Ὁ μουσειωτὴς τοῦ Δαφνίου ἀναμφιβόλως ἐγνώριζε τὴν τοιαύτην κατάταξιν τῶν συνθέσεων ἐν Ὁσίῳ

Λουκᾶ, ἐξέλεξε λοιπὸν διὰ τὴν Σταύρωσιν καὶ τὴν Ἀνάστασιν τ' ἀνατολικά φατνώματα τῶν χορῶν, ἐφελκύνοντα τὴν προσοχὴν τῶν πιστῶν ἅμα εἰσερχομένων εἰς τὸν ναὸν καὶ χωρούντων πρὸς τὸ ἱερὸν ἄδυτον. Ὅρισθεις οὕτω τῶν θέσεων τῶν δύο τούτων κυρίων συνθέσεων, ἡ συμπλήρωσις τοῦ διακόσμου ἐν τοῖς ἄλλοις φατνώμασιν ἐγένετο κατὰ φυσικὴν ἀκολουθίαν. Οὕτω λοιπὸν ἡ μὲν σύνθεσις τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου προηγείται τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ ἀπ' αὐτῆς ἄρχεται ἡ σειρά τῶν δεκατριῶν συνθέσεων τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡ συνήθης ἀκολουθία τῶν μεγάλων ἐορτῶν πληροῖ πάσας τὰς θέσεις πλὴν μιᾶς, ἐν ᾗ ἐτέθη λίαν ἐπικαίρως ἡ Προσκύνησις τῶν Μάγων, κατ' ἀπομίμησιν δὲ τῆς ἐν Ὀσίῳ Λουκᾶ διανομῆς τοποθετεῖται ἕναντι τῆς Ἀναστάσεως ἡ Ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ. Ἐν τῷ νάρθηκι ὡσαύτως ὁ Νικτήρ κατέχει τὴν αὐτὴν ἣν καὶ ἐν Ὀσίῳ Λουκᾶ θέσιν, ἔχει δ' ἐπικαίρως παρ' αὐτῷ τὴν Προδοσίαν τοῦ Ἰούδα καὶ τὸν Μυστικὸν Δείπνον, ἐνῷ τὰ πρὸς μεσημβρίαν παραμείναντα κενὰ φατνώματα ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ συνθέσεις δευτερευούσης σημασίας ἀναφερομένας εἰς ἐπεισόδια τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου.

Ἐκ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς ὁρμᾶται ἡ διάταξις τῶν συνθέσεων ἐν τοῖς μετὰ ὑποστηρικμάτων ναοῖς, ἐνθα αὐταὶ δώδεκα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὸν ἀριθμὸν περιερίσσουντα κάτωθεν τῶν μεγάλων ἡμικυλινδρικῶν θόλων, κατὰ τὴν αὐτὴν τάξιν ἣν καὶ ἐν Δαφνίῳ βλέπομεν. Ἐν γένει ἐν τοῖς ναοῖς ἐξέλεγον συνθέσεις πάντοτε ἀναφερομένας εἰς τὰς μεγάλας ἐορτάς, διένειμον δὲ ταύτας κατ' ἀκολουθίαν ἀμετάβλητον, συμπληροῦντες τὸν ὅλον διάκοσμον διὰ συνθέσεων δευτερευουσῶν. Τὰς δευτερευούσας ταύτας συνθέσεις προσήρμοζον ἀναλόγως τῶν ἀπαιτήσεων τῆς συμμετρίας, συχνάκις ὑποτάσσοντες αὐτάς εἰς τὴν ὑπὸ τῶν θέσεων τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς Ἀναστάσεως κανονιζομένην ἀλληλουχίαν.

Κατὰ τὰς Ε' καὶ Σ' ἑκατονταετηρίδας αἱ εἰκόνες τῶν ναῶν ἦσαν ἀπλῶς προωρισμέναι πρὸς διδασκαλίαν τῶν πιστῶν, ἐμπνεόμεναι ἐλευθέρως ἐκ τῆς Γραφῆς, κατὰ τοὺς μετὰ ταῦτα ὅμως χρόνους, μάλιστα κατὰ τὴν ΙΑ' ἑκατονταετηρίδα, αὐταὶ περιορίσθησαν εἰς τὰς παραστάσεις τῶν μεγάλων ἐορτῶν. Ἡ μεταβολὴ αὕτη ἐπῆλθεν οὐχὶ μόνον διότι ἡ οἰκοδομία τῶν μετὰ τρούλλων ναῶν παρουσίαζε φατνώματα μᾶλλον περιορισμένα τῶν ἐν ταῖς βασιλικαῖς, ἀλλὰ πρὸ παντὸς διότι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Ζ' ἑκατονταετηρίδος ἡ τελειοποίησις τοῦ λειτουργικοῦ ἡμερολογίου ἔθηκεν εἰς πρώτην μοῖραν τὰ ἀντικείμενα τῶν μεγάλων ἐορτῶν· μετὰ ταῦτα δὲ αἱ ἀπὸ τοῦ ἁμβωνος διδασκαλίαι καὶ αἱ εἰκόνες αἱ ἐκτε-

θειμέναι ἐν τοῖς ναοῖς κατὰ τὰς μεγάλας πανηγύρεις τὰς κατέστησαν κοινωτέρας. Συνέβη ὥστε τὰ ὁμοιώματα ταῦτα συνηνωμένα ἐν τῇ αὐτῇ λατρείᾳ ἀπετέλεσαν ἐν σῶμα ἐν τοῖς πίναξιν καὶ ἐν τοῖς φορητοῖς ψηφιδωτοῖς ἢ τοῖς ἐξ ἐγκαύστου καὶ ἐλεφαντόδοντος μικροτεχνήμασιν. Ἐν τῇ συστηματικῇ ταύτῃ συναθροίσει ἀπέδωκαν σημασίαν ὠρισμένην. Εἰς τῶν λειτουργιστῶν τῆς ΙΑ' ἑκατονταετηρίδος, ὁ ἐπίσκοπος Ἀδανίας Θεόδωρος, θέλων ν' ἀποδείξῃ τὴν ἐνότητα καὶ τὴν συνάφειαν ὁλοκλήρου τοῦ σώματος τῶν μυστηρίων, λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις: « Ἀλλ' ἐστὶ καὶ τρίτη βεβαίωσις τῶν προτεθειμένων . . . ἢ τῶν ἱερῶν εἰκόνων διὰ χρωμάτων ἀναστήλωσις: ἐν ταύταις γὰρ τὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν ἅπαντα μυστήρια τοῖς εὐσεβέσιν ὁρῶνται καθιστορούμενα ἀπ' αὐτῆς τῆς τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ πρὸς τὴν Παρθένον ἀφίξεως, μέχρι καὶ τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου καὶ τῆς δευτέρας αὐτοῦ παρουσίας».¹ Ἀπέδωκαν λοιπὸν εἰς τὰ συμπλέγματα ταῦτα τῶν εἰκόνων δογματικὴν σημασίαν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ διὰ τούτων μόνον διεκόσμου καὶ τοὺς ναοὺς.

Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τοῦ Ψευδογερμανοῦ ἐρμηνεύουσα τὴν συμβολικὴν σημασίαν τοῦ ναοῦ λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις ὅτι αὕτη ἀντιτυπεῖ τὴν Σταύρωσιν καὶ τὴν Ταφὴν καὶ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ. Ἦτο λοιπὸν φυσικὸν ὅτι θὰ ἐπεφύλασσαν πρωτεύουσταν θέσιν διὰ τὰς συνθέσεις τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς Ἀναστάσεως, ἀφ' οὗ αὗται δεικνύουσι τὰ μυστήρια ἅτινα ὁ ναὸς συμβολίζει καὶ πρὸς τούτοις ἐκφράζουσι τὴν μυστικὴν σημασίαν τῶν τοίχων οὗς διακοσμοῦσι. Βραδύτερον ὁμως ἡ ἐρμηνεία τοῦ Ψευδογερμανοῦ ἐφάνη στενόχωρος, ἀνεγνώρισθη δ' ἐν τῷ ναῷ ἡ εἰκὼν τῶν μυστηρίων ἐν τῇ συστηματικῇ αὐτῶν συνόλῳ. Τοῦτο δ' ὑπῆρξεν ἡ θεωρία ἣν ὑπεστήριξε κατὰ τὴν ΙΑ' ἑκατονταετηρίδα ὁ ἐπίσκοπος Ἀδανίας Θεόδωρος, ὅτι δηλαδή ἡ συμβολικὴ σημασία τοῦ διακόσμου δὲν ἀφορᾷ εἰς τὸν ναόν, ἀλλ', ὅπερ ὁμως εἶναι ταυτόσημον, εἰς τὴν λειτουργίαν. Πειρᾶται δ' οὗτος ν' ἀποδείξῃ διὰ τῶν εἰκόνων τὴν ἐνότητα, τὴν συνάφειαν ὁλοκλήρου τοῦ σώματος τῶν ἁγίων μυστηρίων. Ὁ ναὸς λοιπὸν ἀπέβη εἰκὼν τοῦ δόγματος, οὐ πλήρη τὴν ἔκφρασιν παρουσιάζει ἐπὶ τῶν τοίχων αὐτοῦ.

Κ. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

¹ Προθεωρία περὶ τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων (Migne τομ. 140) § 3.